

УДК 342.41

Концепти конституції у правовій і політичній науці

Володимир Кафарський,
доктор юридичних наук,
завідуючий кафедрою конституційного
і міжнародного права
Прикарпатського юридичного інституту
Львівського державного університету
внутрішніх справ

У статті осмислюються сучасні методологічні підходи до правового та політологічного аналізу конституцій та конституційного будівництва в Україні і в європейських країнах.

Ключові слова: методологічні підходи та методи досліджень конституцій, конституційне право, державне право, „юридична” конституція, „громадянська” конституція.

The article comprehended modern approaches to legal and political analysis of constitutions and constitutional construction in Ukraine and European countries.

Keywords: methodological approaches and methods of research constitutions, constitutional law, state law, „legal” constitution, „civil” constitution.

В сучасній юридичній науці дослідження конституцій є предметом конституційного права. Таке розуміння є загальноприйнятим, хоча існує й інша його назва – державне право. Як відзначає М. Баглай, між ними немає принципової різниці, справа, скоріше за все, у традиціях. В США і Франції використовується термін „конституційне право”, в Німеччині – „державне право” [1]. Розпад радянської тоталітарної системи схилив більшість вчених до зміни традиційної назви „державне право” на „конституційне право”. Але дискусії навколо цього питання не вщухають. Оскільки зміст позитивних правових положень постійно урізноманітнюється, то „для загального правознавства існує постійна загроза того, що основні правові

поняття, які це правознавство формулює, не зможуть охопити всі явища, що відбувалися у сфері права” [2].

Нині загально визнано, що предметом конституційного права є конституційно-правові норми й інститути, суспільні відносини, що регулюються цими нормами, основи правового становища особистості і правового становища держави на міжнародній арені. Звідси й розуміння і визначення конституції як юридичного документа, який „виражає волю та інтереси народу в цілому або окремих соціальних верств (груп) суспільства і закріплює в їх інтересах найважливіші начала суспільного устрою та державної організації певної країни” [3]. З позицій конституційного права основоположною складовою конституції є загальнолюдські цінності, етнодуховні засади та моральні норми суспільного буття, які сформувалися історично, в процесі кристалізації народу (нації). Коли звичаї і традиції поступилися місцем писаним законам, виникла ідея абстрактного (позаособистісного) політичного конструкту, який мав підтримувати й оберігати всю соціальну систему, цілісність якої підтримувалася різними формами влади: авторитарною, а з розвитком демократії – ліберальною. Отже у праві особливу категорію утворюють так звані „політичні” права, які зазвичай визначають як „право, повноваження впливати на формування державної волі”, тобто „брати участь, пряму чи опосередковану, в творенні правового порядку” [4].

Прийнято вважати, що конституційне право забезпечується застосуванням публічної, головним чином, державної влади, що суспільні відносини, пов’язані з застосуванням влади, є, перш за все, політичними відносинами, а закріплені в конституціях норми права за своїм характером теж є такими. У зв’язку з цим конституційне право часто розглядається нарівні з політичним правом, або, іншими словами, термін „політичне право” вважають рівнозначним терміну „конституційне право”. Так, Ж. Механтар (Франція) вважає, що „конституційне право в якості свого предмета має юридичне вивчення політичної влади” [5], а Ж. Жикель (Франція) стверджує: „Конституційне, або політичне, право живе в нас і для нас” [6]. Такі висновки випливають з того, що до політичних прав зараховують права і свободи, які закладають конституційні основи сучасних держав і гарантують рівність громадян перед законом, свободу слова, совісті, зібрань, в тому числі й недоторканності власності. Самі по собі ці конституційно-правові гарантії не становлять жодних суб’єктивних прав, ні рефлексивних, ні суб’єктивних приватних, але фігурують як заборона на порушення, тобто на скасування чи обмеження під впливом політичних чинників (законами чи ухвалами, які підмінюють закон) гарантованих Конституцією рівності та свобод громадян.

Відтак в сучасному конституційному праві проводиться чітке розмежування концептів конституцій з точки зору їх зв’язку з правовою і політичною сферами. Так, професор Дж. Фінн (США) виділяє юридичну і громадянську конституції, професор Е. Корвін (США) і професор Р.

Нейджел (США) – юридичну і політичну [7]. Такі підходи визначаються цілою низкою факторів, в тім числі й розбіжностями між поняттями фактичної і юридичної конституцій. Фактична (матеріальна) конституція визначає систему суспільних відносин, які складаються стосовно устрою суспільства і держави та визначення становища людини в суспільстві і державі. Юридична (формальна) конституція – не що інше, як система правових норм, які регулюють визначене законодавцем коло суспільних відносин. Сутність розбіжностей між поняттями юридичної і фактичної конституцій проявляється, по-перше, у змісті конституційних документів. (Основний Закон зазвичай містить норми, орієнтовані на майбутнє, які закладають фундаментальні цілі подальшого розвитку суспільства і держави). По-друге, націлена на майбутнє юридична конституція може не відповідати (відставати або, як в Україні, випереджати) рівню розвитку суспільних відносин [8]. По-третє, в транзитних системах норми юридичної конституції можуть залишатися за межами діяльності суб'єктів державно-політичних відносин владарювання, що вимагає не змін до конституції, а її захисту.

На практиці характер відносин, які регулюються конституційним правом, у більшості випадків залежить від співвідношення політичних сил при напрацюванні й прийнятті відповідних норм. В Україні співвідношення політичних сил на кожному етапі державотворення було складним і неоднозначним. Але навіть за таких обставин було б юридично некоректно стверджувати, що конституційне право становлять лише конституційно-правові норми, встановлені парламентськими політичними партіями чи санкціоновані державою. За своєю природою Конституція України є втіленням волі українського народу, тобто вищою за своєю юридичною силою за позитивне право. Тому при визначенні змісту конституційного права потрібно зважати на цілі конституційно-правового регулювання суспільних відносин, головною серед яких є утвердження і забезпечення державою прав і свобод людини. Як свідчить світовий досвід, такої мети неможливо досягнути тільки шляхом звичайного нормозастосування, що, у свою чергу, дає поштовх подальшому якісному розвитку теорії конституційного права, що потребує більш широкого застосування різних методологічних підходів до аналізу сучасних проблем державотворення.

Можна виділити кілька теорій, які узагальнюють практику конституціоналізму. Перш за все, це теорія спротиву, яка відображає християнські погляди: не тільки покори, але й спротиву владі, яка не підпорядковується закону. Друга – це теорія загальної злагоди, довіри і згоди підданих з правителями, які одержали владу від Бога і людей. Третя – це теорія суспільного договору, суть якої полягає у визнанні принципу розподілу влади, заснованої на верховенстві права. Звідси випливає те, що до появи писаних кодифікованих конституцій, якими ми уявляємо їх сьогодні, „конституцією” міг називатися будь-який закон, що стосувався

діяльності органів влади. Іншими словами, нинішня термінологічна конфігурація та її сприйняття теж є результатом історичного розвитку.

На думку Дж. Фінна, на сьогодні правознавці при розгляді концептів конституції сходяться на трьох основних тезах [9]. По-перше, конституція є більшою мірою законом, ніж основою політичної конфігурації [10]. З цією тезою погоджуються всі дослідники-правознавці незалежно від інших розбіжностей між ними, бо, на їх переконання, основний закон має визначати правила співжиття, основи зовнішньої і внутрішньої політики, а не її зміст, тобто спрямовувати діяльність держави на забезпечення нормативно визначених суспільних цілей згідно із загальновизначеними правовими принципами. По-друге, конституція є основним, або верховним законом. Хоча теза про верховенство, поміж легальної компоненти, може приховувати в собі ще не вивчену політичну складову, яка у транзитних системах може мати значне емоційне забарвлення, перебувати під впливом політичних конфліктів та різновекторних субкультур.

Отже як теорія, так і практика конституціоналізму – це, значною мірою, перманентно дискусійне поле, „гра” на якому має вестися на рівних; інше ж приховує своєрідний конституційний імперативізм.

Значна частина західних дослідників відносить інтерпретацію конституції і збереження конституційного порядку до функцій судової влади. Такий підхід впливає як з політичного та юридичного досвіду, так і з логічних роздумів у межах релевантних концепцій суспільно-політичного устрою, запропонованих свого часу Дж. Локком та Ш.-Л. Монтеск'є. Однак навіть формально чи фактично незалежна судова влада має враховувати, що будь-яке тлумачення конституційних норм є свого роду політичною настановою для суспільства і стосується певних цінностей і навіть групових інтересів.

У пострадянських державах з нормами конституційного права і концептом юридичної конституції найчастіше має справу конституційний суд, покликаний давати тлумачення положень конституцій і виносити вердикт про відповідність, або конституційність, законів нижчого рівня. Якщо мати на увазі Конституційний Суд України, то в даний час він не може бути повноцінним арбітром, бо формально і неформально підпорядкований провідним політичним силам – парламентським партіям.

Необхідно відзначити, що в ряді країн – в основному в тих, де конституції не були кодифіковані, – конституційних судів немає. Так, у Великій Британії сам термін „конституційність” не має якогось значення, а функції конституційного суду, в силу історично сформованого балансу політичних сил, виконує парламент, що є стрижнем політичного порядку. Протилежною британській системі є політична і правова система США, де судам надано велику політичну владу. Хоча юридичні системи Великої Британії і США сягають корінням до однієї спадщини публічного права, однак конституційні відмінності між країнами величезні [11]. Досвід функціонування демократичних політичних систем, які базуються на

судовій системі влади, ще раз переконає, що нова конституційна реформа в Україні має розв'язати не тільки проблеми владних повноважень, але й вивести з-під впливу політичних сил судову систему. Реформування має зробити судову систему максимально спрощеною і доступною для громадян і таким чином розширити їх політичні права.

Якщо конституційне право основну увагу звертає на захист закріплених в Основному Законі прав і свобод громадян, то політична наука не концентрується при вивченні конституцій на формально-легістських аспектах, тобто основна увага звертається на реальне співвідношення політичних сил, їх мету і способи її досягнення. В політичній науці, підкреслює Дж. Фінн, конституція розуміється „не як основний закон, а як політичне кредо” [12], головним є не легальність, а колективна ідентичність як властивість суспільних відносин. Отже йдеться не тільки про колективну ідентичність як даність, а й також про орієнтації цієї ідентичності на певні інтереси, почуття і дії. Тому, на відміну від юридичної, „політична” конституція містить набір еталонних конструктивів та інструкцій з їх впровадження у реальне життя.

Значна частина дослідників називає „політичну” конституцію „громадянською”, щоб підкреслити прямий зв'язок між текстом основного закону і громадянами країни, де такий закон діє. Термінологічна диверсифікація в цьому випадку має глибокий зміст: політологи часто розуміють конституцію як договір між підданими держави або як механізм, що встановлює баланс сил і регулює взаємини між органами влади. „Договірне” розуміння закладене й в основу класичного лібералізму, який розглядає суспільний договір як фундамент для взаємодії між владою і громадянським суспільством. Часто „договірну” концепцію конституції розглядають як спосіб визначення посадових обов'язків чільників у межах „договору за наймом” для здійснення ними владних повноважень заради загального блага [13]. Зрештою, конституція є найважливішим елементом договору, який укладається між державою і громадянським суспільством [14]. Тому такий підхід певною мірою є виправданими для держав з розвинутим громадянським суспільством.

В ідеалі політична наука бачить громадянина не як приватну особу, а як представника громадянського суспільства, який бере участь у політичному житті і має відповідний рівень громадянської культури, яка дає йому можливість відчувати відповідальність не тільки за себе, але і за свою групу в межах виконання певних соціальних ролей, за суспільство та країну в цілому. Іншими словами, зауважує Н. Шварц, діяльність громадянина в межах політичної парадигми більш плідна, ніж з правової точки зору [15].

Для розуміння громадянської (політичної) концепції конституції, вважає Дж. Фінн, потрібно більший порівняно з юридичною концепцією обсяг знань та відповідальності. Ці знання він умовно називає громадянськими, оскільки вони носять більш загальний, не надмірно спеціалізований

характер, завдяки чому „політична”, або „громадянська”, конституція простіше розуміється індивідами, які не є юристами, а відповідальність за підтримання конституційного порядку не зводиться винятково до дотримання і тлумачення правових норм, а передбачає максимальну громадську участь у реалізації механізмів демократії [16].

„Політична” конституція, робить висновок Дж. Фінн, не обмежується характеристикою конституційного ладу: вона має на увазі громадянську підтримку, складає й уособлює конкретну політику, певний політичний режим [17]. Тому від громадянина, зауважує в унісон йому Б. Барбер, вимагається знання історії країни та основних традицій (в тому числі й політичних), які він може отримати внаслідок політичної і громадянської соціалізації [18]. Іншими словами, ці дослідники вважають, що конституція в кожному конкретному випадку передбачає політичну ідентичність. Така ідентичність може виражатися за допомогою декларованих в конституційних текстах принципів, символів, ідеологій, типів політики, які повинні бути зрозумілими усім громадянам.

В межах правового і політичного підходів до розуміння конституції зарубіжні вчені виокремлюють різні інститути, що несуть відповідальність за захист і підтримку конституційного порядку, називають різних носіїв інституційної відповідальності у сфері її інтерпретації. Тут варто зауважити, що верховенство судових рішень щодо інтерпретації конституції можливе, коли воно належним чином закріплене. Але трапляються ситуації, коли різні гілки влади мають рівну вагу в тлумаченні Основного Закону або потрапляють під вплив політичних сил, що домінують. Потенційно до конфліктних ситуацій може призвести кожен з названих варіантів. Чимало дослідників країн усталеної демократії відзначають, що пріоритет судів може „відключити” інших політичних гравців від конституційного процесу [19] і таким чином стабілізувати його, що можливо у Франції, Німеччині і навіть у Польщі, але не в пострадянських країнах з транзитними політичними системами.

Відтак в ході дослідження конституційного процесу не слід протиставляти політичний і правовий підходи, оскільки це знижує ефективність аналізу. Синтез концепцій являє собою оптимальний варіант аналізу, збагачує висновки. Те, що концепції перетинаються, очевидно: наприклад, ніщо не заважає суду – повною мірою правового інституту – бути учасником громадянської соціалізації. Якщо ж судова система не буде брати участь у цьому процесі, то звужиться поле конституційного дискурсу. Хоча Р. Нейджел вважає, що перевага правового трактування над політичним може призвести до підриву „прихильності до конституційних принципів і політичної культури в цілому” [20].

Важливою є не підтримка того чи іншого підходу, а їх критичне осмислення та аналіз з метою вдосконалення наукових і громадських уявлень про конституцію, що особливо важливо в умовах трансформації політичної системи, яка веде до формування нової системи правовідносин.

У середовищі політологів існує думка, яка відкидає правовий підхід як формалістський і старомодний [21]. Однак необхідно пам'ятати, що правовий аналіз політики має низку переваг і може забезпечити певний вклад у політичні дослідження. У свою чергу, окремі представники академічної юридичної науки розглядають свій предмет винятково з практичної точки зору і вважають звернення до політичної науки марними. Але, як зазначено в Частині другій Статті 3 Конституції України, „права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави”. Тому українське конституційне право не може базуватися лише на доктрині правового позитивізму.

Публічне право, підкреслює Г. Дрюрі, тісно вплетене в структуру соціального управління, що в одних країнах простежується більш чітко, ніж в інших [22]. Зауважимо, що в США і Великій Британії політичні дослідження (Г. Мейн, Ф. Поллок та інші) базувалися на правових засадах. Такі методологічні підходи були перервані в період між двома світовими війнами та поглиблені біхевіористською (поведінковою) революцією 1950 - 1960-х років, яка привнесла у наукові дослідження антиформалістські настрої. На сьогодні у процесі більш активної взаємодії Великої Британії з інститутами ЄС та національними структурами інших країн відбувається повільне стирання відмінностей між різними методологічними підходами як у політичній, так і в правовій науці.

У зв'язку з цим М. Дюверже у праці „Політичні інститути і конституційне право” зробив низку важливих висновків. На його думку, основна складність зіставлення концептів конституцій полягає у розмитості визначення політичних інститутів, а сфера політичного трактується як політичні інститути держави або як суспільне явище. М. Дюверже нагадує, що в XIX столітті у суспільствах, де конституції стали компонентом політичного життя, який дійсно працює, люди протиставляли термін „інститути” терміну „конституція”. Вважалося, що інститути породжені традицією, історією, звичаями, а конституція асоціювалася з вторгненням волі, націленої на надання політичній владі раціональної й міцної організації. Прийняття конституції, підкреслює він, означало руйнування або часткову перебудову інституційної структури, яка існувала раніше, а нова структура в будь-якому випадку отримувала інший зміст. У зв'язку з цим терміни „конституція” і „конституційне право” набули новаторського звучання, тоді як словосполучення „політичні інститути” залишилися з консервативним відтінком [23].

У XX столітті конфронтаційна модель зіставлення інститутів і конституцій вичерпала себе: акцент почали робити на реальній і конкретній організації суспільства, а не на юридичних встановленнях. Юридична перспектива перестала домінувати при розгляді суспільних явищ, що, однак, не звузило поля конституційно-правових досліджень, а

вивчення політичних інститутів стало передбачати детальніший аналіз соціологічних та соціально-психологічних складових.

Нова дослідницька і світоглядна орієнтація, на думку М. Дюверже, мала два фундаментальні наслідки. По-перше, розширилося поле досліджень. Предметом вивчення стали не лише регламентовані правом інститути, а й ті, які правом повністю або частково ігнорувалися, наприклад, політичні партії, громадська думка, пропаганда, преса, „групи тиску” тощо. По-друге, в багатьох країнах вдалося досягнути істотного прогресу у сфері правової регламентації діяльності інститутів, які свого часу вважалися „нерегульованими”. Йдеться насамперед про політичні партії і відповідне законодавство, в якому визначається порядок реєстрації, діяльності, ліквідації партій, а також їх фінансування й участі у виборах. Значно просунулася регламентація діяльності груп тиску і лобювання, що особливо очевидно в країнах, де діяльність таких груп прямо відбивається на законотворчому процесі і, зрештою, на балансі політичних сил.

Вплив громадської думки на законодавчий як і на політичний процес відзначав А. Дайсі [24]. На аналогічних позиціях стояв і Л. Дюгі, який вважав, що висновок А. Дайсі стосується не лише Великої Британії, а й, в принципі, усіх країн світу і всіх епох [25]. Таким чином, на практиці простежується тенденція до вкорінення законодавством „нових” інститутів, розширення їх переліку та правової бази. Тобто на конституційному рівні визначаються права громадян, пов’язані або опосередковані „новими” інститутами, відтак на основі конституційних гарантій здійснюється розробка відповідної законодавчої бази цих інститутів.

З розширенням змісту поняття інститутів і диверсифікацією політичної діяльності індивідів розширився фундамент обґрунтування конституцій, а зв’язки між політикою і правом у практичному відношенні стали більш очевидними. По-перше, основний закон держави, як і ключові положення публічного права, визначили формальну базу політичної практики, сформували правові засади підзвітності органів влади, встановили обмеження їх діяльності. По-друге, відносини на наднаціональному рівні, тобто міжнародні відносини, стали спиратися на міжнародне право. Сучасна європейська політична практика реалізується переважно на основі міжнародної законодавчої бази. По-третє, судові органи як арена боротьби груп тиску теж знайшли належне місце в системі владних відносин. Нарешті, законодавча діяльність стала способом реалізації політичного курсу, який, відповідно до Основного Закону, має зміцнювати конституційний лад.

Звідси можна зробити висновок, що між юридичною наукою і політологією існує природна близькість. Практично будь-який аспект політичної діяльності і політичних змін – на субнаціональному, національному, міжнаціональному, глобальному рівнях – має свої правові або конституційні аспекти. Правовий підхід акцентує увагу дослідника на формальній структурі і документах, тоді як крізь призму політичної

науки конституційні принципи і норми розглядаються не як формальний порядок, а як суспільна система з усіма її взаємозв'язками. Саме з таких позицій необхідно розглядати конституційний процес в Україні, в якому поступово реалізуються принципи політичного плюралізму, соціальної справедливості, злагоди, соціальної відповідальності та рівності перед законом, без яких неможливо створити ефективно діючу легіслатуру.

Література:

1. **Баглай М. В.** Конституционное право Российской Федерации: Учебное пособие / М. В. Баглай. – М. : Норма, 2004. – С. 8 - 9.
2. **Кельзен Г.** Чисте правознавство: З дод.: Проблема справедливості / Ганс Кельзен / Пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – С. 9.
3. Конституционное право: Энциклопедический словарь / [Отв. ред. С. А. Авакьян] – М.: Норма, 2000. – С. 313.
4. **Кельзен Г.** Чисте правознавство: З дод.: Проблема справедливості / Ганс Кельзен / Пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – С. 160.
5. **Mekhantar J.** Droit politique et constitutionnel. 2-e ed. / J. Mekhantar. – P.: ESKA, 1999. – P. 11.
6. **Gicquel J.** Droit constitutionnel et institutions politiques. 18-e ed. / J. Gicquel, J.-E. Gicquel. – P., Montchrestien, 2002. – P. 9.
7. **Finn J. E.** The civic constitution: Some preliminaries / J. E. Finn // Constitutional Politics / Ed. by S. A. Barber, R. P. George. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – Pp. 42 - 43; **Corwin E. S.** Court over constitution: A study of judicial review as an instrument of popular government / E. S. Corwin. – Princeton: Princeton University Press, 1938; **Nagel R. F.** Constitutional cultures: The mentality and consequences of judicial review / R. F. Nagel. – Berkeley: University of California Press, 1992.
8. **Арбузкин А. М.** Конституционное право зарубежных стран: Учебное пособие / А. М. Арбузкин. – М.: Юристъ, 2005. – С. 31; **Маклаков В. В.** Конституционное право зарубежных стран. Общая часть: Учебник / В. В. Маклаков. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – С. 58 - 64.
9. **Finn J. E.** The civic constitution: Some preliminaries / J. E. Finn // Constitutional Politics / Ed. by S. A. Barber, R. P. George. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – P. 45.
10. **Roelofs H. M.** The poverty of American politics: A theoretical interpretation / H. M. Roelofs. – Philadelphia: Temple University Press, 1992. – P. 97.
11. **Дрюри Г.** Политические институты с точки зрения права / Г. Дрюри // Политическая наука. Новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. – М.: Вече, 1999. – С. 207 - 208.
12. **Finn J. E.** The civic constitution: Some preliminaries / J. E. Finn // Constitutional Politics / Ed. by S. A. Barber, R. P. George. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – P. 42.

13. **Ваславский Я. И.** Конституционные условия для демократии: сравнительный анализ: Монография / Я. И. Ваславский; Моск. гос. ин-т межд. отношений (ун-т) МИД России, каф. сравнит. политологии. – М.: МГИМО-Университет, 2008. – С. 22 - 23.

14. **Li B.** What is constitutionalism? / B. Li // Perspectives. – 2000. – Vol. 1. – №6.

15. **Schwarz N. L.** The blue guitar: Political representation and community / N. L. Schwarz. – Chicago: University of Chicago Press, 1988. – P. 10.

16. **Finn J. E.** The civic constitution: Some preliminaries / J. E. Finn // Constitutional Politics / Ed. by S. A. Barber, R. P. George. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – P. 55.

17. **Finn J. E.** The civic constitution: Some preliminaries / J. E. Finn // Constitutional Politics / Ed. by S. A. Barber, R. P. George. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – P. 55.

18. **Barber B. R.** Strong democracy: Participatory politics for a new age / B. R. Barber. – Berkeley: University of California Press, 1984. – P. 233.

19. **Burgess S. R.** Contest for constitutional authority: The abortion and war powers debates / S. R. Burgess. – Lawrence, KS: University Press of Kansas, 1992. – Pp. 8 - 9.

20. **Nagel R. F.** Constitutional cultures: The mentality and consequences of judicial review / R. F. Nagel. – Berkeley: University of California Press, 1992. – P. 1.

21. **Дрюри Г.** Политические институты с точки зрения права / Г. Дрюри // Политическая наука. Новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. – М.: Вече, 1999. – С. 205.

22. **Дрюри Г.** Политические институты с точки зрения права / Г. Дрюри // Политическая наука. Новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. – М.: Вече, 1999. – С. 205.

23. **Duverger M.** Institutions politiques et droit constitutionnel: En 2 vol. / M. Duverger. – Paris: PUF, 1971.

24. **Dicey A. V.** Introduction to the Study of the Law of the Constitution: 5th Ed. / A. V. Dicey. – L.: Macmillan and Co., Limited, 2004 (reprint by Gaunt).

25. **Duguit L.** Les transformations du droit public / L. Duguit. – Paris: Armand Colin, 1913. – P. 75 - 78.